

การปรับตัวสู่ระบบราชการและการเกิดขึ้นของคนรุ่นใหม่ในภาคอีสาน ก่อน พ.ศ. 2475¹ THE ADAPTATION TO A BUREAUCRATIC SYSTEM AND THE OCCURRENCE OF A NEW GENERATION IN ISAN BEFORE THE REVOLUTIONARY 1932

ประวิทย์ สายสงวนวงศ์²

Prawit Saisanguanwong

(Received: January 25, 2020; Revised: April 30, 2020; Accepted: May 23, 2020)

บทคัดย่อ

บทความนี้มีจุดประสงค์พิจารณาการปรับตัวสู่ระบบราชการของกลุ่มผู้ปกครองเดิมในภาคอีสาน ก่อน พ.ศ. 2475 ว่ามีลักษณะอย่างไร และผลที่เกิดขึ้นนั้นได้ส่งผลต่อการเกิดคนรุ่นใหม่ในภาคอีสาน อย่างไร ตลอดจนแนวความคิดสำคัญของคนรุ่นใหม่ซึ่งเป็นพลังทางสังคมใหม่ในภาคอีสาน

ผลการศึกษาพบว่า ภายใต้การปกครองของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ “ระบบราชการ” ถือเป็นหัวใจสำคัญที่ทำให้การขับเคลื่อนของรัฐสามารถดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ ภาวะเช่นนี้ได้สร้างแรงดึงดูดให้ประชาชนส่วนหนึ่งในภาคอีสานปรับตัวเข้าไปมีส่วนร่วมในฐานะ “ข้าราชการ” ขณะที่กลุ่มผู้ปกครองเดิม อาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัวช่วยอุปถัมภ์หรือการมีชาติวุฒิที่ดีเป็นใบเบิกทาง ซึ่งคนเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นข้าราชการระดับสูงที่มีตำแหน่งหน้าที่ทางการปกครอง คนรุ่นใหม่ต่างต้องอาศัยการพากเพียรทางการศึกษาเป็นหนทางเพื่อหนีเข้าสู่ระบบราชการ ซึ่งคนเหล่านี้เป็นข้าราชการระดับกลางและระดับล่าง พวกเขาจึงตระหนักในความสำคัญของการศึกษาและเชื่อมั่นในความรู้ความสามารถของตนเอง กอปรกับสำนึกพลเมืองที่ได้รับการปลูกฝังโดยรัฐ พวกเขาจึงมองตนเองและพี่น้องร่วมท้องถิ่นของตนในฐานะส่วนหนึ่งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่พึงได้รับการบำบัดทุกข์บำรุงสุขที่ดีจากรัฐบาล คนกลุ่มหลังนี้กลายเป็นพลังทางสังคมใหม่ที่เริ่มตั้งคำถามกับสภาพการณ์ต่าง ๆ ของท้องถิ่น รวมถึงการนำเสนอเรื่องราวปัญหาและแนวทางการพัฒนาภาคอีสานให้เป็นที่รับรู้ในวงกว้าง

คำสำคัญ: อีสาน ครู ระบบราชการ สำนึกพลเมือง พลังทางสังคมใหม่

Abstract

This article aims to study the adaptation of the traditional local power groups in Isan to a bureaucratic system before the revolutionary 1932 and how it resulted in the emergence of a new generation in Isan as well as important ideas of a new generation who was a new social power in Isan.

¹ บทความนี้ปรับปรุงมาจากวิทยานิพนธ์ เรื่อง “พัฒนาการของการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน พ.ศ. 2433-2489”

² นักศึกษาหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ จ.นครปฐม 73000

History Major, Department of History, Faculty of Arts, Silpakorn University, Sanam Chandra Palace Campus, Nakhon Pathom, 73000 Thailand. Corresponding Author E-mail: saisanguanwong@gmail.com

The findings from the study indicates that under the rule of Siam's absolute monarchy, "bureaucratic system" was the key of state mobilization. The circumstance attracted part of people in Isan to become "bureaucrats". The traditional local power groups utilized their influences to pave the way into the administration. Most of these people were high-ranking bureaucrats in the administration. While a new generation of bureaucrats who only relied on their education to pave the way to the bureaucratic system was in medium and low positions. The new generation was concerned about the importance of education and, thus, confident in their capacity. Moreover, with civil consciousness installed by the state, they viewed themselves and people in their communities as part of the absolute monarchy state who were entitled to receive good welfare from the state. These people became a new social power who started to raise questions about circumstances of their local areas and to present problems and plans for the development of Isan to wider audience.

Keywords: Isan, Teacher, Bureaucratic System, Civil Consciousness, New Social Power

บทนำ

การบูรณาการรัฐด้วยการวางรากฐานระบบราชการ การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครอง การวางรากฐานการศึกษา และการสร้างความเชื่อมโยงระหว่างภูมิภาคด้วยการพัฒนาระบบคมนาคมตั้งแต่ทศวรรษ 2430 เป็นต้นไป ยังผลให้รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ถือกำเนิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรมในฐานะรัฐราชการสมัยใหม่ที่มีส่วนกลางมีอำนาจทางการเมืองครอบงำเหนือท้องถิ่น³ เขตอิทธิพลและผลประโยชน์ที่สืบทอดผ่านสายวงศ์ตระกูลในภาคอีสานอันเป็นอุปสรรคต่อการกระชับอำนาจมาแต่เดิมถูกรื้อสร้างและปรับเปลี่ยนไปขนานใหญ่ทั้งในแง่ของโครงสร้างการปกครองและการแบ่งเขตพื้นที่⁴ อิทธิพลของรัฐ

³ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์” [Absolutist state] ในที่นี้ตีความได้ในสองลักษณะด้วยกัน ลักษณะแรก ในแง่การเมือง หมายถึง รัฐบาลกลางที่มีพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางการปกครอง ทรงมีพระราชอำนาจสูงสุดและสามารถบังคับใช้พระราชอำนาจนั้นได้อย่างแท้จริงภายในพระราชอาณาเขต ลักษณะที่สอง ในแง่พื้นที่ หมายถึง รัฐรวมศูนย์ที่ซึ่งศูนย์กลางแห่งรัฐมีความเชื่อมโยงทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจและสังคมกับภูมิภาครอบนอก มีอาณาเขตของรัฐชัดเจนตามหลักสากล

⁴ การบูรณาการรัฐอาศัยการจัดตั้ง “ระบบมณฑลเทศาภิบาล” ขึ้นทั่วพระราชอาณาเขต โดยมีจุดมุ่งหมาย คือ การปรับเปลี่ยนพื้นที่ทางการเมืองปกครองในส่วนภูมิภาคด้วยการรวมการปกครองหลายๆ เมืองจัดตั้งขึ้นเป็นมณฑลและการวางรากฐานของระบบราชการสมัยใหม่ที่มีศูนย์กลางการบังคับบัญชาจากกรุงเทพฯ มีข้าหลวงต่างพระองค์หรือข้าราชการระดับสูงจากส่วนกลางเป็นผู้ปกครองสูงสุดในพื้นที่นั้น ๆ เป็นผลให้อำนาจและผลประโยชน์จากท้องถิ่นอยู่ภายใต้การควบคุมของส่วนกลางมากขึ้น ขณะที่กลุ่มผู้ปกครองเดิมได้รับการแต่งตั้งเป็นข้าราชการท้องถิ่น ได้รับเงินเดือนจากรัฐบาลทดแทนระบบกินเมืองแบบยุคจารีต (จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ, 2545, น. 128-131)

พ.ศ. 2434 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 [ครองราชย์ พ.ศ. 2411-2453] ได้มีประกาศเปลี่ยนแปลงพื้นที่การปกครอง โดยแบ่งเขตการปกครองในภาคอีสานออกเป็น 3 มณฑล ได้แก่

มณฑลลาวกลาง [หัวเมืองลาวกลางเดิม] มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองนครราชสีมา มีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ระหว่าง พ.ศ. 2434-2436 ภายหลังเปลี่ยนชื่อใหม่เป็น**มณฑลนครราชสีมา**ในต้นทศวรรษ 2440

มณฑลลาวพวน [หัวเมืองลาวพวนเดิม] ศูนย์กลางอยู่ที่เมืองหนองคาย ภายหลังย้ายกองบัญชาการไปยังบ้านหมากแข้ง เมืองอุดรธานี มีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ ตั้งแต่ พ.ศ. 2434-2442 ภายหลังเปลี่ยนชื่อใหม่เป็น**มณฑลอูตร**ในต้นทศวรรษ 2440

สมบูรณาญาสิทธิราชย์สามารถขยายขอบเขตไปครอบคลุมแทบทุกมิติชีวิตของประชาชน ขณะเดียวกัน ได้สร้างแรงผลักดันให้ประชาชนในภาคอีสานมีปฏิสัมพันธ์เป็นส่วนหนึ่งกับรัฐอย่างค่อยเป็นค่อยไป ภายใต้บริบทดังกล่าว ระบบราชการและข้าราชการถือเป็นหัวใจสำคัญให้การขับเคลื่อนของรัฐสามารถดำเนินไปได้ อย่างมีประสิทธิภาพ ภาวะเช่นนี้ได้สร้างแรงดึงดูดให้ประชาชนส่วนหนึ่งในภาคอีสานต่างพยายามปรับตัว เข้าไปมีส่วนร่วมในฐานะ “ข้าราชการ” ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในทางใดทางหนึ่ง เพราะการเป็นส่วนหนึ่งในระบบการนั้น เป็นหนทางที่จะเกื้อหนุนให้เขาเหล่านั้นสามารถดำรงหรือเลื่อนสถานภาพ ของตนท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ได้ แน่แน่นอนว่าการเข้าถึงโอกาสทางเศรษฐกิจและการศึกษา โดยรัฐย่อมเป็นปัจจัยที่เอื้อต่อการเข้าถึงระบบราชการนี้ด้วย ดังนั้น บทความนี้จึงมีจุดประสงค์จะพิจารณา ว่า การปรับตัวเข้าสู่ระบบราชการของกลุ่มผู้ปกครองเดิมก่อน พ.ศ. 2475 มีลักษณะอย่างไร และทำให้เกิดคนรุ่นใหม่ซึ่งเป็น “พลังทางสังคมใหม่”⁵ ในภาคอีสานอย่างไร ตลอดจนแนวความคิดสำคัญของพลังทางสังคมใหม่นี้ โดยอาศัยหลักฐานประเภทลายลักษณ์อักษร เช่น เอกสารจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ หนังสือราชการ บทความ วิทยานิพนธ์และงานวิจัยต่าง ๆ เป็นเครื่องมือในการศึกษา

มณฑลลาวกาว [หัวเมืองลาวกาวเดิม] ศูนย์กลางอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี มีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ระหว่าง พ.ศ. 2434-2436 และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ทรงรับหน้าที่หลังจากนั้น ระหว่าง พ.ศ. 2436-2453 ภายหลังมณฑลลาวกาวเปลี่ยนชื่อใหม่เป็น**มณฑลอีสาน** (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, 2545, น. 185-214)

ระยะแรกนั้นการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลไม่สามารถจัดได้โดยพร้อมกันทุกพื้นที่ แต่เป็นการวางรากฐานปรับเปลี่ยนโครงสร้างการเมือง และระบบราชการเพื่อเตรียมความพร้อมสู่การปกครองในระบบมณฑลเทศาภิบาล ต่อมาใน พ.ศ. 2437 ทางราชการได้ประกาศให้มีการจัดตั้ง “มณฑลเทศาภิบาล” ขึ้นอย่างเป็นทางการ ตามมาด้วยการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 ใน พ.ศ. 2440 ซึ่งมีสาระสำคัญอยู่ที่การจัดระเบียบความสำคัญของเมืองต่าง ๆ ให้เป็นหน่วยการปกครองในระดับต่าง ๆ อันได้แก่ หมู่บ้าน ตำบล และอำเภอ ไล่เรียงไปตามลำดับความสำคัญและจำนวนประชากรในพื้นที่นั้น ๆ นอกจากนี้ยังกำหนดให้กลุ่มผู้ปกครองในระบบการปกครองแบบเดิมเป็น ข้าราชการท้องถิ่นในระบบราชการแบบใหม่ เช่น เปลี่ยนตำแหน่งเจ้าเมือง เป็น ผู้ว่าราชการเมือง เปลี่ยนตำแหน่ง อุปฮาด เป็น ปลัดเมือง เป็นต้น (ประนุช ทรัพย์สาร, 2550, น. 157)

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 [ครองราชย์ พ.ศ. 2453-2468] มีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างการปกครองอีกหลายครั้งด้วยกัน พ.ศ. 2455 โปรดเกล้าฯ ให้มีประกาศแบ่งการปกครองมณฑลอีสานออกเป็น 2 มณฑล คือ **มณฑลอุบล** มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี และ**มณฑลร้อยเอ็ด** มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองร้อยเอ็ด พ.ศ. 2456 โปรดเกล้าฯ ให้ทางราชการเปลี่ยนชื่อหน่วยการปกครองจากคำว่า “เมือง” เป็น “จังหวัด” และใน พ.ศ. 2465 โปรดเกล้าฯ ให้รวมอาณาเขตของมณฑลเทศาภิบาลหลายมณฑล เข้าด้วยกันเป็นเขตการปกครองขนาดใหญ่ที่เรียกว่า “ภาค” ในกรณีนี้ มณฑลอุดร มณฑลร้อยเอ็ด และมณฑลอุบลได้รับการจัดตั้งขึ้นเป็น “ภาคอีสาน” (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, 2545, น. 219) ทั้งนี้ การกล่าวถึงเมือง จังหวัด หรือมณฑลต่าง ๆ ในบทความนี้จะพิจารณาจากบริบทที่กล่าวถึง ณ ขณะนั้นเป็นสำคัญ เช่น ใช้คำว่าเมืองอุบลราชธานีในบริบทก่อน พ.ศ. 2456 และใช้คำว่า จังหวัดอุบลราชธานีในบริบทตั้งแต่ พ.ศ. 2456 เป็นต้นไป

⁵ “พลังทางสังคมใหม่” หมายถึง กลุ่มคนรุ่นใหม่ซึ่งส่วนใหญ่มาจากเชื้อสายของกลุ่มผู้ปกครองเดิมและกลุ่มพ่อค้าคหบดีในภาคอีสาน ถือกำเนิดในช่วงทศวรรษ 2440-2450 และเติบโตในช่วงที่การบูรณาการรัฐเป็นไปอย่างเข้มข้น คือ ประมาณทศวรรษ 2460 คนกลุ่มนี้เข้าสู่ระบบราชการหรือมีความก้าวหน้าในอาชีพการงานด้วยศักยภาพของตนเอง จึงให้ความสำคัญกับ “คุณวุฒินิยม” รวมถึงมีสำนึก “พลเมือง” ในฐานะส่วนหนึ่งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทั้งนี้ พลังทางสังคมใหม่นี้มีทั้งภายในและภายนอกกระบวนราชการ แต่จากการพิจารณาภูมิหลังและบทบาททางการเมืองของพวกเขาซึ่งปรากฏชัดเจนมากขึ้น หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 พบว่า ส่วนใหญ่แล้วมีพื้นฐานมาจากการเป็นข้าราชการระดับกลางและระดับล่างมาก่อน ทำให้เข้าใจได้ว่าพลังทางสังคมใหม่ในภาคอีสานนี้น่าจะก่อตัวขึ้นภายใต้ระบบราชการมากกว่า บทความนี้จึงมุ่งประเด็นไปที่การทำความเข้าใจกับความสำคัญและการปรับตัวของผู้คนสู่ระบบราชการ รวมถึงพลังทางสังคมใหม่ที่มีพื้นฐานมาจากอาชีพข้าราชการเป็นหลัก

การปรับตัวของกลุ่มผู้ปกครองเดิมสู่ระบบราชการ

ความพยายามในการสถาปนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์แม้จะทำให้อำนาจของรัฐส่วนกลางมีความมั่นคงขึ้นเป็นลำดับ ขณะที่ความสำคัญของ “คุณวุฒิ” เริ่มมีบทบาทมากขึ้นในการคัดกรองหรือการเลื่อนตำแหน่งในระบบราชการ แต่เมื่อพิจารณาให้ลึกซึ้ง พบว่า ในขั้นตอนการรวมอำนาจของส่วนกลางที่ปรากฏในระยะแรกนั้นไม่ได้เป็นไปโดยแตกหักรุนแรงกับกลุ่มผู้ปกครองเดิมแต่อย่างใด โดยเฉพาะกับกลุ่มผู้ปกครองเดิมที่เป็นระดับกรมการเมืองสำคัญ ๆ ความสัมพันธ์ในลักษณะอุปถัมภ์แบบจารีตยังคงดำรงอยู่ภายใต้การเปลี่ยนแปลงของระบบราชการและโครงสร้างการปกครองแบบใหม่ ถึงแม้กลุ่มผู้ปกครองเดิมจะต้องสูญเสียบทบาททางการเมืองและผลประโยชน์ที่พึงจะได้ไปบ้าง แต่ยังคงมีเกียรติยศมีเงินเดือนและอำนาจการมี รวมถึงตำแหน่งหน้าที่ในทางราชการด้วย ทั้งนี้ เพราะส่วนกลางต้องการจะ “เอาอกเอาใจกรมการเมืองชั้นเก่า” (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 59/41) เพื่อไม่ให้เกิดแรงต่อต้านในช่วงเวลาที่รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์กำลังก่อร่างสร้างตัวขึ้น

พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ ร.ศ. 121 ได้ยกเลิกตำแหน่งกรรมการเมืองระดับสูงในระบบอาญาสี่ คือ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร ซึ่งเป็นระบบการปกครองที่มีมาแต่เดิมในภาคอีสาน แต่ยังคงให้กลุ่มผู้ปกครองเดิมที่มีความสำคัญตามเมืองใหญ่ ๆ มีบทบาทในทางปกครองภายใต้การแต่งตั้งและควบคุมของข้าหลวงต่างพระองค์ มีเงินเดือนและบรรดาศักดิ์ในฐานะข้าราชการที่ได้รับการแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์สยาม โดยเปลี่ยนชื่อตำแหน่งใหม่เป็นผู้ว่าราชการเมือง/จังหวัด ปลัดเมือง/จังหวัด ยกกระบัตร และผู้ช่วยราชการเมืองไล่เรียงไปตามลำดับความสำคัญ (ประนุช ทรัพย์สาร, 2550, น. 157) ส่วนผู้ปกครองเดิมที่ชราภาพหรือไม่มีความรู้ความสามารถพอที่จะปฏิบัติงานได้ก็ยังคงได้รับเบี้ยบำนาญ พร้อมกับได้รับตำแหน่งเป็นข้าหลวงประจำเมืองหรือจางวางกำกับราชการเพื่อเป็นเกียรติยศ แต่ไม่ได้มีหน้าที่หรือบทบาททางการเมืองใด ๆ อย่างเป็นจริงเป็นจังมากนัก (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.6 ม. 28/1) สำหรับเมืองเล็ก ๆ ที่มีอยู่กระจัดกระจายเป็นจำนวนมากก่อนหน้านี้ ถูกปรับเปลี่ยนให้เข้ากับโครงสร้างการปกครองท้องถิ่นแบบใหม่มากขึ้น โดยระบุชัดเจนว่าเมืองนั้น ๆ เป็นหน่วยการปกครองระดับอำเภอ ตำบล หรือหมู่บ้าน สังกัดกับเมือง/จังหวัด หรือมณฑลใด อำนาจหน้าที่ของกลุ่มผู้ปกครองเดิมก็จะลดระดับลงตามสายการบังคับบัญชา คือ เป็นนายอำเภอ กำนัน หรือผู้ใหญ่บ้าน ตำแหน่งกำนันผู้ใหญ่บ้านในระยะแรกนี้ค้ำตำแหน่งที่ได้รับการแต่งตั้งและการคัดเลือกจากชาวบ้านในพื้นที่ ซึ่งกลุ่มผู้ปกครองเดิมมักจะได้รับโอกาสในการทำหน้าที่ดังกล่าว โดยชาวบ้านจะเรียกนายอำเภอและกำนันด้วยความเคารพยำเกรงว่า “ยาพ่ออำเภอ” หรือ “ยาพ่อกำนัน” (เลียง ไชยกาล, 2510, น. 25)

การแต่งตั้งผู้ปกครองเดิมให้มีตำแหน่งและบทบาทหน้าที่ในทางราชการนั้นจะพิจารณาจากความเหมาะสม ความจงรักภักดีและความสัมพันธ์ส่วนตัวระหว่างกลุ่มผู้ปกครองเดิมกับข้าหลวงต่างพระองค์ รวมถึงข้าราชการจากกรุงเทพฯ ที่ปฏิบัติงานอยู่ในพื้นที่ จริงอยู่ว่าบางพื้นที่พบว่าผู้เป็นบุตรได้รับการแต่งตั้งทำหน้าที่ต่อจากบิดาที่ชราภาพ แต่ทั้งนี้ การแต่งตั้งต้องผ่านการพิจารณาสอบถามจากข้าราชการอื่น ๆ ว่ามีความเหมาะสมและจงรักภักดีต่อรัฐบาลหรือไม่ และไม่ใช่ว่าหลักประกันว่าต่อไปตำแหน่งทางราชการจะยังคงสืบทอดกันตามสายเลือดดังเช่นที่เป็นมาในอดีต การแต่งตั้งบุตรต่อจากบิดาจะเป็นเรื่องเฉพาะหน้าตามความเหมาะสมของแต่ละพื้นที่ ณ ขณะนั้นมากกว่า หลักฐานต่าง ๆ ยังแสดงให้เห็นว่ากลุ่มผู้ปกครองเดิมบางส่วนได้พยายามอาศัยความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์เพื่อที่จะให้ตนเองยังคงมีหน้าที่การงานภายใต้การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่เกิดขึ้น ดังเช่น ท้าวพรหมสาร บุตรท้าวโพธิสาร เพี้ยกรมการเมืองอุบลราชธานีได้ขอให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ข้าหลวงต่างพระองค์

มณฑลลาวกาวซึ่งต่อมา คือ มณฑลอีสานให้ทรงมีพระเมตตาแต่งตั้งตนเองเป็น “พระพายัพพยาบาล” นายอำเภอแห่งหนึ่งในเมืองอุบลราชธานี สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรได้ทรงช่วยเหลือเพราะเห็นว่าท้าวพรหมสารนั้น “เป็นคนเรียบร้อยดีและได้ราชการ” (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 2.3/19) หรือกรณีของราชวงศ์เหล็ก อดีตกรรมการเมืองเกษตรสมบูรณ์ได้ยื่นหนังสือต่อพระหฤทัยข้าหลวงเมืองชัยภูมิโดยอ้างว่า วงศ์ตระกูลเก่าแก่ของตนนั้นได้รับใช้ราชวงศ์จักรีมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 [ครองราชย์ พ.ศ. 2325-2352] “แต่ครั้งมาเวลานี้ราชการบ้านเมืองเปลี่ยนแปลง...ราชการเมืองเกษตรสมบูรณ์ก็รวมอยู่ในอำเภอภูเขียวทั้งสิ้น ข้าพเจ้าก็เลยหาช่องทางที่จะเข้าทำการฉลองพระเดชพระคุณไม่...” ทางด้านข้าหลวงเมืองชัยภูมิจึงได้รับให้ราชวงศ์เหล็กได้มีตำแหน่งหน้าที่ในสังกัดของอำเภอภูเขียว เพราะเห็นว่าราชวงศ์เหล็กเป็นที่นับหน้าถือตาของคนในอำเภออยู่มาก (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 1/17)

กลุ่มผู้ปกครองเดิมที่ปรับตัวเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งกับระบบราชการคงมีอยู่น้อย จริงอยู่ว่ามีบางส่วนที่ไม่ปรับตัวเพราะเห็นว่าผลประโยชน์ที่ตนเองพึงจะได้ต้องหลุดลอยไป คนเหล่านี้บ้างก็ชักชวนชาวบ้านและกรรมการเมืองอื่น ๆ ช้ามไปอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเพื่อขอเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ด้วยเข้าใจว่าฝรั่งเศสจะอนุญาตให้ตั้งเมืองได้ดังที่เคยปฏิบัติกันมาแต่ก่อน ไม่มีข้อมูลสถิติยืนยันแน่ชัดว่ากลุ่มผู้ปกครองเดิมจำนวนมากน้อยเท่าใดที่ปรับตัวเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการและโครงสร้างการปกครองของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พบหลักฐานเป็นเพียงรายนามผู้สร้างโรงเรียนในอำเภอทักษิณอุบล [อำเภอวารินชำราบ] จังหวัดอุบลราชธานี ที่พอจะให้ภาพว่าในหลายพื้นที่ตำแหน่งสำคัญ ๆ ทางราชการในส่วนอำเภอหรือตำบล ซึ่งเคยเป็นเมืองเล็กเมืองน้อยมาก่อนนั้น ล้วนแต่มีกลุ่มผู้ปกครองเดิมแฝงฝังอยู่ในระบบราชการแบบใหม่เป็นจำนวนไม่น้อย ดังพบว่า ตำแหน่งสำคัญ ๆ ในอำเภอทักษิณอุบลนั้นมีเพียงสามาตย์รับราชการเป็นนายอำเภอ ท้าวปู่เป็นปลัดขวานอำเภอ ท้าวราชเป็นเสมียนอำเภอ และท้าวมรรคาคำนวณ [ท้าวสิงห์] เป็นพนักงานโยธา เป็นต้น (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.6 ศ. 4/22) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 [ครองราชย์ พ.ศ. 2411-2453] ได้รับสั่งถึงสภาพการณ์เช่นนี้ในพระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่ง ซึ่งสะท้อนถึงการปรับตัวของกลุ่มผู้ปกครองเดิมตอนหนึ่งว่า “ตามความจริงตำแหน่งที่แต่ก่อน...นับว่าเป็นเจ้าจะได้ดีกว่าเปนพญา (พระยา) แต่เดี๋ยวนี้เปนที่นายนิติในการเปนพญา **ความนิยมเปลี่ยนแปลงไปก็จะต้องเปลี่ยนไปตาม** [เน้นโดยผู้เขียน]” (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 2.3/30) ข้อมูลสถิติใน พ.ศ. 2467 เฉพาะของมณฑลอีสานซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่จังหวัดอุบลราชธานีพบว่า จำนวนพลเมืองที่ประกอบขึ้นรับราชการมีจำนวน 6,723 คน จากพลเมืองทั้งสิ้น 990,331 คนเป็นอันดับที่ 4 รองจากอาชีพดั้งเดิมของคนในพื้นที่ คือ อาชีพทำนา ค้าขาย และทำสวน ตามลำดับ (วิลาศ โพบิสาร, 2536, น. 431)

จากภาพรวมข้างต้นพอจะเห็นได้ว่า ท่ามกลางการก่อตัวของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งมีระบบราชการเป็นกลไกขับเคลื่อนนั้นกลุ่มผู้ปกครองเดิมมีโอกาสดำรงตำแหน่งและศักยภาพในการที่จะปรับตัวเข้าเป็นส่วนหนึ่งในระบบราชการรูปแบบใหม่ ดังนั้น โครงสร้างการปกครองหรือหน่วยงานต่าง ๆ ของรัฐจึงประกอบด้วยข้าราชการทั้งที่มาจากกรุงเทพฯ และข้าราชการที่มีภูมิหลังเป็นกลุ่มผู้ปกครองเดิม คนเหล่านี้ส่วนใหญ่มักจะได้เป็นข้าราชการระดับสูงที่มีตำแหน่งหน้าที่ทางการปกครอง เช่น เป็นข้าหลวงประจำเมือง/ จังหวัด ปลัดเมือง/จังหวัด นายอำเภอหรือปลัดอำเภอ ฯลฯ เป็นผู้มีความใกล้ชิดกับความสัมพันธ์อันดีกับข้าหลวงต่างพระองค์หรือข้าราชการระดับสูงจากกรุงเทพฯ นอกจากนี้ยังเติบโตในช่วงเวลาที่ร่วมสมัยกับกระบวนการบูรณาการรัฐ คนเหล่านี้ยังคงรับราชการสืบมาจนกระทั่งทยอยปลดเกษียณออกไป

ในปลายทศวรรษ 2460-2470 เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนขึ้นเราอาจจำกัดความข้าราชการท้องถิ่นเหล่านี้ว่า “ข้าราชการรุ่นเก่า” เช่น พระวิภาคพจนกิจย์ นายอำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี ผู้เคยถวายงานรับใช้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลอีสาน พระอุบลกิจประชากร ผู้ช่วยราชการจังหวัดอุบลราชธานีเชื้อสายอดีตเจ้าเมืองอุบลราชธานี และพระอนุบาลสกลนคร ปลัดจังหวัดสกลนครเชื้อสายอดีตเจ้าเมืองสกลนคร เป็นต้น (พริยา คุวัฒนะสิริ, 2533, น. 9)

การปรากฏตัวของ “พลังทางสังคมใหม่” ในภาคอีสาน ทศวรรษ 2460-2470

ระบบราชการที่กำลังขยายตัวออกไปและหยั่งรากลึกในโครงสร้างการปกครองของภาคอีสาน ก่อปรกัการเติบโตทางเศรษฐกิจในเขตเมืองและการขยายตัวของการศึกษาแบบแผนใหม่ได้เปิดโอกาสให้ “คนหนุ่ม” ซึ่งมีภูมิหลังเป็นบุตรหลานของกลุ่มผู้ปกครองเดิมและกลุ่มพ่อค้าได้มีหนทางเข้าสู่ระบบราชการ คนเหล่านี้มักจะถือกำเนิดในช่วงทศวรรษ 2440-2450 และเติบโตในช่วงที่การบูรณาการรัฐเป็นไปอย่างเข้มข้น คือ ประมาณทศวรรษ 2460 เป็นต้นมา เช่น อำ บัญไทย วันทอง (วรรณ) พรหมกสิกร ทองอินทร์ ฐิพัฒน์ และเตียง ศิริจันทร์ ฯลฯ พวกเขาเหล่านี้เป็นคนที่สองในกระบวนการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ แตกต่างจากข้าราชการรุ่นเก่าที่สามารถอาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัวช่วยอุปถัมภ์หรือการมีชาติวุฒิที่ดีเข้าไปมีบทบาทในทางราชการได้ คนหนุ่มเหล่านี้แม้จะมีภูมิหลังทางเศรษฐกิจหรือสถานะทางสังคมที่ดี เพราะถือกำเนิดในครอบครัวกลุ่มผู้ปกครองเดิมและกลุ่มคหบดี หรือบางรายอาจมีภูมิหลังเป็นครอบครัวชาวนาก็ตาม [มีจำนวนน้อยมาก] แต่ที่สำคัญก็คือว่า พวกเขาต้องบากบั่นพากเพียรในการศึกษาเล่าเรียน ตั้งแต่ระดับพื้นฐานในท้องถิ่นจนถึงในระดับสูงในเมืองใหญ่หรืออาจเดินทางไปศึกษาต่อที่กรุงเทพฯ ทั้งโรงเรียนวัดและโรงเรียนสมัยใหม่ต่างก็เน้นย้ำให้คนหนุ่มเหล่านี้ตระหนักถึงความสำเร็จที่วัดได้จากการสอบ อันนำมาซึ่ง “วุฒิการศึกษา” เป็นใบเบิกทางสู่ระบบราชการ สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นจากความรู้ความสามารถของตนในฐานะมนุษย์ผู้หนึ่งซึ่งเป็นองค์ประกอบของสังคม จึงไม่น่าแปลกใจว่าเหตุใดบุคคลเหล่านี้จึงมักให้ความสำคัญกับ “คุณวุฒิ” มากกว่าการมี “ชาติวุฒิ” ที่ดี และเห็นว่าการศึกษานั้นเป็นหนทางที่จะนำไปสู่ความเจริญก้าวหน้าในชีวิตและประเทศชาติ ทองอินทร์ ฐิพัฒน์ ครูหนุ่มจากโรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราช โรงเรียนประจำมณฑลอุบล ซึ่งภายหลังได้เติบโตในสายงานราชการกระทรวงมหาดไทย ได้กล่าวถึงความสำคัญของการศึกษาครั้งหนึ่งว่า “ในทางการศึกษาเราลงทุนแล้วก็ลงหายไม่ขึ้นมา แต่เป็นผลที่เราจะได้รับในอนาคต เป็นผลซึ่งเราจะอบรมพลเมืองของประเทศชาติให้ก้าวขึ้นสู่บันไดแห่งความเจริญ” (รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร 32/2476 สามัญ, น. 2052, อ้างถึงใน พริยา คุวัฒนะสิริ, 2533, น. 32)

การอุทิศตนเพื่อการศึกษาประกอบกับประสบการณ์ที่กว้างขวางมากขึ้น เพราะบางรายได้ไปศึกษาต่อในเมืองหรือในกรุงเทพฯ ทำให้คนหนุ่มเหล่านี้มีแนวโน้มที่จะเฝ้าหาความรู้อยู่เสมอและสนใจในศาสตร์หลายแขนง อำ บัญไทย ครูหนุ่มจากโรงเรียนฝึกหัดกสิกรรม โรงเรียนกสิกรรมประจำมณฑลอุบล ได้บอกเล่าความสนใจในการศึกษาวิชาการต่าง ๆ ของตนเองว่า “นอกจากวิชาชีวภคสิกกรรม ข้าพเจ้าได้ศึกษาวิชาโภคศาสตร์ วิทยาศาสตร์ พงศาวดารโลก...การบัญชี ตรรกวิทยา จิตตวิทยา ธรรมศาสตร์” อย่างได้เน้นย้ำต่อไปว่า “...ข้าพเจ้าชอบศึกษาวิทยาศาสตร์ และอ่านหนังสือทั่วไป ข้าพเจ้าติดหนังสือประจูดุฝัน...เพราะข้าพเจ้ารักหนังสือมากกว่าเมีย... [เน้นโดยผู้เขียน]” (อำ บัญไทย, 2543, น. 136-137) เช่นเดียวกับเตียง ศิริจันทร์ บุตรนายฮ้อยผู้มีฐานะดีจากจังหวัดสกลนครซึ่งเริ่มต้นชีวิตราชการด้วยการ

เป็นครูในกรุงเทพฯ ช่วงปลายสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นอีกผู้หนึ่งที่มีความใฝ่ใจศึกษาองค์ความรู้ที่กว้างขวาง ดังที่คนใกล้ชิดของเขาได้เล่าไว้ว่า

นายเตียงเป็นนักอ่านหนังสือ...ที่นับว่ามีมากได้แก่ หนังสือวรรณคดีอังกฤษ ซึ่งมีหลายร้อยเล่มนอกนั้นเป็นประวัติศาสตร์และการเมืองยุโรป วิชาการศึกษาและจิตวิทยา มีสารานุกรมภาษาอังกฤษอยู่ 4 ชุด ทั้งชุดเล็กและชุดใหญ่...นายเตียงเล่าให้นักเรียนฟังว่า เมื่อยังเรียนอยู่ปีสองในคณะอักษรศาสตร์ นายเตียงอ่านหนังสือชุด Everyman's classics เฉลี่ยแล้วเดือนละสามเล่ม ถ้างานหนักก็จะไม่น้อยกว่าเดือนละสองเล่ม ที่อ่านได้เดือนละสี่เล่มก็มีบ้าง (วิสุทธ์ บุษยกุล, 2553, น. 121-122)

น่าสังเกตว่าชีวิตราชการของคนหนุ่มเหล่านี้มักเริ่มต้นจากการเป็นครู ซึ่งเป็นข้าราชการระดับล่าง [ครูประจำบาล] และระดับกลาง [ครูใหญ่ ครูน้อย] เหตุผลเพราะสายงานปกครองระดับสูงส่วนใหญ่มักเป็นข้าราชการที่มาจากกรุงเทพฯ หรือเป็นข้าราชการรุ่นเก่าที่ปรับตัวมาจากกลุ่มผู้ปกครองเดิม อีกประการหนึ่งอาจเป็นผลสืบเนื่องมาจากมาตรการจัดการศึกษาโดยรัฐ ทำให้การศึกษาแผนใหม่ขยายไปในวงกว้างและต้องการครูเป็นจำนวนมาก เนื่องจากโรงเรียนของรัฐและโรงเรียนประจำบาลเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะตั้งแต่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาเมื่อ พ.ศ. 2464 เป็นต้นมา ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือ จำนวนของครูมีไม่เพียงพอต่อจำนวนนักเรียน ค่าเฉลี่ยของครูต่อจำนวนนักเรียน เฉพาะในมณฑลอีสานสูงมากขึ้นเป็นลำดับ คิดเป็นอัตราครู 1 คนต่อนักเรียน 49 คนใน พ.ศ. 2464 และอัตราครู 1 คนต่อนักเรียน 63 คนใน พ.ศ. 2468 ต่อมาใน พ.ศ. 2469 นั้นค่าเฉลี่ยครูหนึ่งคนต่อนักเรียนของมณฑลอีสานก็มีอัตราสูงมากที่สุดในประเทศ (พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์, 2530, น. 128) ดังนั้น ความต้องการครูผู้สอนเพื่อสนับสนุนการขยายตัวทางการศึกษาจึงมีสูงมาก อาชีพครูจึงเป็นอาชีพที่หลายคนเห็นว่าเป็นบันไดขั้นแรกที่จะก้าวไปสู่ชีวิตข้าราชการได้ ค่านิยมเช่นนี้คงสืบทอดต่อมาถึงสมัยหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ความสำเร็จของคนรุ่นก่อนหน้านี้นักกลายเป็นแรงปรารถนาให้คนรุ่นหลังใฝ่ฝันและดำเนินรอยตาม รวมถึงลูกหลานของชาวบ้านในชนบทที่มีความมุ่งมั่นจะยกฐานะของตนเองและครอบครัวให้ดีขึ้น

ขวลิต ทับขวา ลูกหลานชาวนายากจนแห่งบ้านหนองโก อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งภายหลังได้ชวนขวายนดินรนจนสำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนต้นและสามารถสอบเป็นครูประจำบาลได้เมื่อ พ.ศ. 2485 กล่าวถึงเรื่องนี้ในบันทึกของเขาว่า

สังคมชนบททั่ว ๆ ไปในเวลานั้น...ใฝ่ใจในการส่งเสริมลูกหลานให้ได้เล่าเรียน เพื่อจะได้มีความรู้ดีกว่ารุ่นปู่ ย่า ตา ยาย และรุ่นพ่อแม่ จะได้เป็นสง่าราศีแก่หมู่บ้าน ร่วมกันพัฒนาหมู่บ้านตนให้ก้าวไปสู่ความเจริญ พวกฐานะการเงินไม่ค่อยดีบวชเรียนและสีกออกมารับราชการ...ส่วนใหญ่ส่งเสริมให้เรียนระดับมัธยม จบออกมารับราชการเป็นครูยิ่งกว่าอาชีพอื่น ๆ กระจายกันไปอยู่ในหลายจังหวัด

ขวลิต ยังได้เล่าถึงเหตุผลส่วนตัวของเขาที่ปรารถนาจะเป็นครูว่า “ข้าพเจ้าจึงได้วุฒิ ม.3 ไปหาสมัครงาน โดยเจาะจงอยากเป็นครู หากได้เป็นครูมีเงินเดือนจะได้จุนเจือครอบครัวไม่ให้ลำบากจนเกินไป เพราะบางปีครอบครัวอดอยาก กินข้าวปนกลอย ปนผักทองเป็นเดือน ๆ” (อรธ นันทจักร, 2533, น. 2-3) ด้วยความเป็นคนหนุ่มซึ่งเติบโตในช่วงเวลาที่โครงสร้างสังคมกำลังวิวัฒน์เปลี่ยนแปลงไป ประกอบกับความรู้สึกยึดมั่นในคุณวุฒินิยมจึงเป็นธรรมดาที่พวกเขาจะคาดหวังต่อความเจริญก้าวหน้าและเริ่มเห็นว่า

ระบบราชการที่เป็นอยู่ล้วนเต็มไปด้วยปัญหา ทั้งจากระบบอุปถัมภ์และทัศนคติที่แตกต่างกับพวกข้าราชการรุ่นเก่า ความผิดหวังเหล่านี้นำไปสู่การตั้งข้อสังเกตและการตั้งคำถามต่อสภาพการณ์ที่เป็นอยู่ มีข้อมูลว่า อำ บัญไทยอดีตนักเรียนตัวอย่าง ซึ่งภายหลังรับราชการเป็นครูโรงเรียนฝึกหัดครูมัธยม มักมีปัญหาในการทำงานกับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่อยู่เสมอและถูกเรียกไปตักเตือนเพราะเห็นว่าเป็นคนที่ปกครองยาก มักชอบแสดงความคิดเห็นในลักษณะคุ้ยโว่ อวดรู้ และชอบขัดคอ ทำให้ผู้ใหญ่หนักใจจนถูกคาดโทษถึงขั้นอาจต้องออกจากราชการถ้าหากยังกระทำเช่นนี้อีกเพียงครั้งเดียว อำได้บันทึกในเรื่องนี้ว่า “เราคงได้ดีทางราชการต่อไปไม่ได้แล้ว จงเตรียมเก็บเงินออกค่าขาย ต้องประหยัดทุกสตางค์ จงทำตัวให้อ่อนน้อมไว้” (อำ บัญไทย, 2543, น. 13) ไม่ต่างนักมากนักกับทองอินทร์ ภูริพัฒน์ แม้จะเหมือนว่าเขาค่อนข้างประสบความสำเร็จในชีวิตราชการ อย่างไรก็ตามชีวิตข้าราชการของทองอินทร์น่าจะเผชิญกับแรงกดดันอยู่พอสมควร เขาได้ตั้งข้อสังเกตถึงปัญหาการเติบโตในระบบราชการครั้งหนึ่งว่า “ข้อสำคัญที่ข้าพเจ้าสำนึกมานานก็คือว่า บุคคลที่เป็นคนพื้นเมือง ถ้าหากจะเข้ารับราชการก็จะถูกกดโดยธรรมชาตินี้เป็นความจริงแท้ ๆ [เน้นโดยผู้เขียน]” (สร. 02010.5/12 เล่ม 4, อ้างถึงใน พริยา คุวัฒนะศิริ, 2533, น. 16)

ความกดดันในชีวิตราชการที่ต้องเผชิญกับระบบอุปถัมภ์และการแตกต่างทางความคิดกับข้าราชการรุ่นเก่าทำให้คนหนุ่มจำนวนไม่น้อยซึ่งเริ่มต้นชีวิตราชการด้วยการเป็นครูตัดสินใจเปลี่ยนหน้าที่ยางานของตนไปสายงานอื่น ตัวอย่างเช่น ทองอินทร์ ภูริพัฒน์ เมื่อสอบเนติบัณฑิตได้ใน พ.ศ. 2471 ได้ออนย้ายจากตำแหน่งครูใหญ่ในกระทรวงธรรมการไปสังกัดกระทรวงมหาดไทยได้รับการบรรจุเป็นเลขานุการมณฑลนครราชสีมา ก่อนที่จะย้ายไปทำหน้าที่เป็นผู้รั้งนายอำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์ นายอำเภอม่วงสามสิบ และนายอำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม ตามลำดับ เช่นเดียวกับฟอง สิทธิธรรม บุตรนายอัยฐานะดีจากอำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี จบการศึกษาระดับมัธยมศึกษาปีที่ 8 และประโยศครูมัธยม [ป.ม.] เมื่อ พ.ศ. 2469 ต่อมาได้รับราชการเป็นครูประจำชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5-6 ที่โรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราชและย้ายไปเป็นครูใหญ่ ณ โรงเรียนประจำจังหวัดศรีสะเกษ ก่อนที่จะสอบเป็นเนติบัณฑิตได้และเปลี่ยนสายงานไปรับราชการเป็นเสมียนตุลาการที่จังหวัดสวรรคโลกเมื่อ พ.ศ. 2478 (สุเชาวน์ มีหนองหว้าและกิติรัตน์ สืบพันธ์, 2549, น. 44) หรือบางคนก็ออกจากราชการหันไปประกอบอาชีพอิสระอื่น ๆ เช่น เลียง ไชยกาล ครูหนุ่มการศึกษาดีจากโรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราช ภายหลังได้ตัดสินใจเรียนต่อด้านกฎหมายจนสามารถสอบกฎหมายได้ในระดับ 2 สามารถมีอาชีพทนายความและว่าได้ในเขตจังหวัดอุบลราชธานี สาเหตุหนึ่งที่ทำให้ข้าราชการลาออกไปประกอบอาชีพอื่นอาจมาจากนโยบายจำกัดการเติบโตของข้าราชการในช่วงปลายทศวรรษ 2460 ถึงต้นทศวรรษ 2470 ด้วย ทำให้มีการคุ้ยข้าราชการออกบ้างในบางปี รวมถึงมีนโยบายให้ข้าราชการลาออกเองเพื่อไปประกอบอาชีพอื่น

สายงานด้านกฎหมายเป็นอาชีพอิสระที่มีความสำคัญมากขึ้นในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในเขตเมืองอันนำมาซึ่งการขยายตัวของการค้าและการลงทุน ตลอดจนอิทธิพลทางการเมืองของรัฐที่ครอบคลุมทุกมิติชีวิตมากขึ้น ผลักดันให้ผู้คนในภาคอีสานเข้ามามีปฏิสัมพันธ์กันภายใต้ระเบียบและกฎหมายสมัยใหม่ ความขัดแย้งต่าง ๆ ทั้งที่เกิดจากการทำธุรกิจหรือความขัดแย้งส่วนตัวระหว่างผู้คนกลายเป็นปัญหาที่ต้องตัดสินด้วยตัวบทกฎหมาย ด้วยเหตุนี้อาชีพทนายหรือสายงานทางด้านกฎหมายจึงเริ่มมีความสำคัญมากขึ้น นั่นก็ทำให้ค่าตอบแทนที่ได้รับก็มีสูงมากขึ้นเช่นเดียวกัน ผู้จบเนติบัณฑิตและเข้ารับราชการในสายงานตุลาการจะได้รับเงินเดือนราว 240 บาท ขณะที่เงินเดือนครูระดับมัธยมอยู่ที่ประมาณ 80 บาทเท่านั้น (สายชล สัตยานุรักษ์, 2558, น. 516) ด้านอำ บัญไทย ครูโรงเรียนฝึกหัดครูมัธยมในจังหวัดอุบลราชธานีได้ให้ข้อมูลด้วยว่า อาชีพข้าราชการครูในสมัยนั้นทำการ

เลื่อนวิทยฐานะได้ช้าและยากมาก โดยที่การสอบแต่ละครั้งผู้สอบจะต้องมีความรู้กว้างขวาง ซึ่งในทัศนะของอ่ำแล้ว การสอบวิชาชุดในหลักสูตรครูยากยิ่งกว่าเรียนกฎหมายเสียอีก ทำให้ข้าราชการครูจำนวนไม่น้อยตัดสินใจเปลี่ยนสายงานไปกระทรวงอื่นหรือหันไปประกอบอาชีพอิสระ (อ่ำ บุญไทย, 2543, น. 136)

คนหนุ่มการศึกษาดีบางรายก็มุ่งมั่นที่จะทำอาชีพด้านกฎหมายโดยตรง เช่น ถวิล อุดล ลูกหลานคหบดีจากจังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งจบการศึกษาชั้น ม.8 จากโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย กรุงเทพฯ ก่อนที่จะสอบเนติบัณฑิตได้และทำอาชีพทนายความทั้งที่กรุงเทพฯ และที่จังหวัดอุบลราชธานี เนย สุจิมา บุตรหลานตระกูลเจ้าเมืองอุบลราชธานี ซึ่งเป็นญาติกับเลียง ไชยกาลก็ประกอบอาชีพทนายความเช่นเดียวกันก่อนที่จะเข้าสู่เวทีการเมืองเมื่อ พ.ศ. 2476

อาชีพนักเขียนหรือนักหนังสือพิมพ์ก็เป็นอีกอาชีพอิสระที่ผู้มีการศึกษาสมัยนั้นให้ความสนใจ แต่สำหรับในภาคอีสานคาดว่ามีสัดส่วนไม่มากนักหากเทียบกับอาชีพข้าราชการและอาชีพด้านกฎหมาย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 [ครองราชย์ พ.ศ. 2394-2411] ถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 [ครองราชย์ พ.ศ. 2411-2453] ความนิยมหนังสือพิมพ์ยังจำกัดอยู่ในแวดวงของเจ้านายและข้าราชการชั้นสูง ต่อมาความสนใจได้ขยายไปสู่ข้าราชการระดับกลางระดับล่างและสามัญชนผู้มีการศึกษาดีในฐานะช่องทางรับรู้ข่าวสารบ้านเมือง เห็นได้จากจำนวนหนังสือพิมพ์และวารสารเฉพาะทางที่แตกแขนงออกไปอีกหลายฉบับ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 [ครองราชย์ พ.ศ. 2411-2453] มีจำนวนหนังสือพิมพ์ทั้งสิ้น 59 ฉบับ พอถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 [ครองราชย์ พ.ศ. 2453-2468] หนังสือพิมพ์ประเภทต่าง ๆ ทั้งรายวัน รายปักษ์ ฯลฯ ภาษาไทย จีน อังกฤษเพิ่มขึ้นเป็น 133 ฉบับด้วยกัน หนังสือพิมพ์และวารสารเหล่านี้ เช่น หนังสือพิมพ์คอตข่าวราชการ สยามประเพณี นาริรมย์ จดหมายเหตุสยามสมัย ฯลฯ รวมถึงวารสารเฉพาะทาง เช่น ธรรมศาสตร์วินิจฉัย ธรรมศาสตร์สมัย จดหมายเหตุแสงอรุณ วิทยากรและธรรมจักร เป็นต้น (มาลี บุญศิริพันธ์, 2548, น. 18-20) รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 [ครองราชย์ พ.ศ. 2453-2468] ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 [ครองราชย์ พ.ศ. 2468-2477] หนังสือพิมพ์ที่ออกโดยเอกชนเกิดขึ้นคึกคักเป็นพิเศษ เพราะสื่อสิ่งพิมพ์เหล่านี้เป็นกระบอกเสียงอย่างดีของปัญญาชนที่กล้าแสดงความคิดเห็นต่อสถานการณ์บ้านเมืองและวิพากษ์การทำงานของรัฐบาลอย่างเผ็ดร้อน นั่นก็ดึงดูดให้คนหนุ่มการศึกษาดีจำนวนไม่น้อยที่มีความสนใจต่อข่าวสารบ้านเมืองปรารถนาที่จะใช้ช่องทางนี้เป็นพื้นที่แสดงออกทางความคิดและแสดงฝีมือการประพันธ์ของตน สนธิ เจริญรัฐหรือในนามปากกา “ศรีสุรินทร์” จากจังหวัดนครราชสีมา เป็นหนึ่งในนักเขียนฝีมือดีของหนังสือพิมพ์ “สุภาพบุรุษ” หนังสือพิมพ์รายปักษ์ที่ตีพิมพ์ในช่วง พ.ศ. 2472-2473 ซึ่งเกิดจากการก่อตั้งของคนหนุ่มรุ่นราวคราวเดียวกันที่พึ่งจบการศึกษาจากโรงเรียนเทพศิรินทร์ โรงเรียนสวนกุหลาบ และโรงเรียนอัสสัมชัญ เช่น กุหลาบ สายประดิษฐ์ [ศรีบูรพา] อบ ไชยวสุ [อิ๋วเมอริสต์] มาลัย ชูพินิจ [แม่อนงค์, เรียมเอง] โชติ แพร่พันธุ์ [ยาขอบ] ฯลฯ โดยมีกุหลาบ สายประดิษฐ์เป็นเจ้าของและบรรณาธิการ ต่อมาสนธิยังได้ทำงานอยู่ในแวดวงนักเขียนนักหนังสือพิมพ์อยู่หลายโอกาส เช่น เป็นหนึ่งในคณะทำงานของหนังสือพิมพ์บางกอกการเมืองเมื่อ พ.ศ. 2473 รับหน้าที่เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ไทยใหม่เมื่อ พ.ศ. 2474 และเป็นผู้ช่วยบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ประชาชาติรายวันเมื่อ พ.ศ. 2475 ก่อนที่จะเข้าสู่เวทีการเมืองใน พ.ศ. 2476 ด้วยวัยเพียง 26 ปีเท่านั้น (ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช, 2558)

แม้อาชีพนายและอาชีพนักเขียนนักหนังสือพิมพ์จะเป็นอาชีพอิสระนอกกรอบราชการ แต่ก็ไม่ได้แตกต่างไปจากกลุ่มข้าราชการรุ่นใหม่ระดับกลางและระดับล่างเสียทีเดียว **ประการแรก** พวกเขาเป็นคนหนุ่มที่มุ่งมั่นต่อการศึกษาและให้ความสำคัญกับ “คุณวุฒิ” **ประการที่สอง** พวกเขามีประสบการณ์ที่กว้างขวางเพราะช่วงหนึ่งของชีวิตได้มีปฏิสัมพันธ์กับ “เมือง” กล่าวคือ มีโอกาสได้ไปศึกษาหรือทำงานตามเมืองใหญ่หรือในกรุงเทพฯ ทำให้ได้พบเห็นความแตกต่างระหว่างเมืองกับชนบท ความแตกต่างระหว่างกรุงเทพฯ และภาคอีสาน **ประการสุดท้าย** บทบาทหน้าที่ในสายงานของพวกเขานั้นมีลักษณะเป็นตัวกลางระหว่างรัฐกับประชาชน เช่น การทำหน้าที่ว่าความต่าง ๆ ของทนายจะต้องมีปฏิสัมพันธ์กับเจ้าหน้าที่รัฐ รวมถึงลูกความของตนซึ่งอาจเป็นพ่อค้า นักธุรกิจ หรือเป็นชาวบ้านในบางกรณี ในแง่หนึ่งอาชีพทนายจึงถือเป็นตัวกลางระหว่างรัฐกับประชาชน เช่นเดียวกับข้าราชการระดับกลางและระดับล่างที่ต้องมีปฏิสัมพันธ์กับข้าราชการชั้นสูง ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาและประชาชนในสังคม โดยเฉพาะข้าราชการครูในชนบททางไกลซึ่งมีความใกล้ชิดมากกับชาวบ้านและรับรู้ปัญหาของท้องถิ่น ไม่ต่างกับนักหนังสือพิมพ์ที่ต้องติดตามการเคลื่อนไหวของสถานการณ์ต่าง ๆ อยู่เสมอ ต้องคอยรับฟังและนำเสนอปัญหาของท้องถิ่นและผู้คนอื่น ๆ ในสังคมสู่สาธารณะ รวมถึงการตั้งข้อสังเกตและตรวจสอบการทำงานของรัฐบาลและข้าราชการระดับสูง

ด้วยโลกทัศน์ ค่านิยม ตลอดจนเส้นทางการเข้าสู่ระบบราชการหรือการมีความก้าวหน้าในอาชีพอิสระ ซึ่งต้องฝ่าฟันอุปสรรคนานัปการด้วยความสามารถของตน ทำให้คนหนุ่มเหล่านี้มีความโดดเด่นและต่างไปจากคนรุ่นเก่าโดยเฉพาะพวกข้าราชการระดับสูงที่มีอำนาจหน้าที่ทางการปกครองและส่วนหนึ่งเติบโตขึ้นในระบบราชการด้วยการอุปถัมภ์ สิ่งเหล่านี้ล้วนสัมพันธ์กับการกระทำและการแสดงออกทางการเมืองของพวกเขาด้วย เพื่อให้เกิดความชัดเจนมากขึ้นเราอาจนิยามคนกลุ่มนี้ว่า “พลังทางสังคมใหม่”

“เมือง” : พื้นที่แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร

คนหนุ่มซึ่งเป็นพลังทางสังคมใหม่ในกระบวนการเปลี่ยนแปลงของภาคอีสาน เติบโตขึ้นพร้อมกับค่านิยมที่ต่างไปจากคนรุ่นเก่าอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะโลกทัศน์ด้านการศึกษาและการให้ความสำคัญกับคุณวุฒิ นอกจากนั้นพวกเขายังเปิดรับแนวคิด ตลอดจนวัฒนธรรมรูปแบบใหม่ที่ทันสมัยและเน้นความเป็นสากล เพราะมีโอกาสได้ไปศึกษาต่อในเมืองหรือในกรุงเทพฯ ทำให้ได้พบเห็น ซึมซับ แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารตลอดจนค่านิยมดังกล่าวกันอยู่เสมอ มีข้อมูลว่าเมื่อยังเป็นนักเรียนโรงเรียนสวนกุหลาบที่กรุงเทพฯ มีหลายครั้งที่ทองอินทร์ ภูริพัฒน์แอบหนีโรงเรียนไปชมภาพยนตร์ซึ่งเป็นที่นิยม ณ ขณะนั้น แต่เมื่อถึงคราวสอบไล่ ทองอินทร์ก็ตั้งใจทบทวนบทเรียนและสามารถทำคะแนนได้ดี สนิท เจริญรัฐ ผู้ช่วยบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ประชาชาติ ซึ่งภายหลังได้หันเหชีวิตเข้าสู่เวทีการเมืองได้อธิบายถึงอิทธิพลของภาพยนตร์ในช่วงทศวรรษ 2460-2470 ที่มีต่อคนหนุ่มยุคนั้นว่า “ความอบรมโน้มน้าวจิตที่เรื่องภาพยนตร์ยุคแรกๆ ให้แก่ผู้ดูมีอาทิ คือ เตือนให้เป็นผู้ตั้งอยู่ในศีลธรรม ยุให้เป็นผู้รู้จักเสียสละเพื่อประโยชน์ส่วนรวม ตลอดจนทั้งเราให้เป็นคนกล้าหาญ” (สนิท เจริญรัฐ, 2507, น. 6, อ้างถึงใน พริยา คุ้มณะศิริ, 2533, น. 26) ต่อมาเมื่อรับราชการเป็นครูอยู่ที่โรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราช ทองอินทร์มักจะนิยมเล่นกีฬากับเพื่อนฝูง โดยเฉพาะกีฬามวย ฟุตบอล และปิงปองอยู่เป็นประจำ ซึ่งกีฬาปิงปองนี้เขาเป็นคนนำมาเผยแพร่ที่จังหวัดอุบลราชธานีเป็นคนแรก เช่นเดียวกับ เตียง ศิริขันธ์ในขณะที่เป็นนักเรียนนั้นนอกจากจะมีความโดดเด่นเรื่องการเรียนแล้ว เตียงยังเป็นนักกีฬาที่มีชื่อเสียงของโรงเรียนอีกด้วย การเล่นกีฬาในแง่หนึ่งจึงเป็นการสร้างปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนหนุ่มรุ่นราวคราวเดียวกัน ทำให้ได้มีโอกาสแลกเปลี่ยนความรู้

ข้อมูลข่าวสารที่ทันสมัย ตลอดจนค่านิยมต่าง ๆ ซึ่งในกรณีของทองอินทร์นั้นเป็นคนกว้างขวางมาก เพื่อนฝูงในแวดวงที่คบหาเล่นกีฬาด้วยนั้นมีทั้งพ่อค้า นักธุรกิจ ข้าราชการและนักกฎหมาย (พิริยา คุ้มณะสิริ, 2533, น. 28)

ขณะเดียวกันการพัฒนาเส้นทางคมนาคมเพื่อเชื่อมโยงระหว่างท้องถิ่นกับศูนย์กลางได้ทำให้เมืองกลายเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและสังคมของภูมิภาค⁶ โดยเฉพาะจังหวัดขนาดใหญ่ซึ่งเป็นที่ตั้งของมณฑล เช่น จังหวัดนครราชสีมา จังหวัดอุดรธานี และจังหวัดอุบลราชธานี หรืออาจรวมถึงตัวอำเภอที่เป็นศูนย์กลางความเจริญและชุมทางคมนาคม เช่น อำเภวารินชำราบ อำเภอบ้านไผ่ เป็นต้น นี่เป็นปัจจัยหนึ่งที่เอื้อให้คนหนุ่มเหล่านี้มีพื้นที่แลกเปลี่ยนความรู้และข่าวสารกันในวงกว้างมากขึ้น พื้นที่ส่วนราชการในเขตเมืองหรืออำเภอใหญ่ ๆ ซึ่งประกอบไปด้วย สถานที่ราชการ บ้านพักข้าราชการ สโมสรข้าราชการ หรือแม้กระทั่งโรงเรียนใหญ่ ๆ ก็เป็นแหล่งพบปะพูดคุยและคลุกคลีทำกิจกรรมร่วมกันของบรรดาคนหนุ่มทั้งหลาย สนิท เจริญรัฐได้เล่าถึงความทรงจำของเขาว่า พื้นที่ส่วนราชการเหล่านี้บางครั้งก็ใช้เป็นที่มาเล่นกีฬาหรือจัดงานขายของระหว่างหน่วยงาน (สนิท เจริญรัฐ, 2507, น. 6, อ้างถึงใน พิริยา คุ้มณะสิริ, 2533, น. 10) นอกเหนือไปจากนั้น ตลาด ร้านของชำ ร้านอาหาร ร้านกาแฟ โรงภาพยนตร์ สำนักงานหนังสือพิมพ์ ตลอดจนสำนักงานนายความ ซึ่งล้วนเป็นความเจริญที่เกิดขึ้นจากแรงดึงดูดทางเศรษฐกิจของเมืองก็เป็นพื้นที่ให้ประชาชนได้มีโอกาสจับกลุ่มพูดคุย แลกเปลี่ยนข่าวสาร และแนวคิดต่าง ๆ กันในวงกว้าง ทั้งจากปากต่อปากหรือในสื่อรูปแบบต่าง ๆ เช่น วิทยุ หนังสือ หนังสือพิมพ์และวารสารของหน่วยงานราชการ เป็นต้น โดยวารสารเฉพาะทางที่ออกโดยกลุ่มข้าราชการหรือกลุ่มวิชาชีพเฉพาะด้านนั้นก็เป็นสื่อสำคัญให้คนรุ่นใหม่มีโอกาสติดตามข่าวสารทั้งในและต่างประเทศ ได้ศึกษาเรียนรู้หลักวิชาของตนหรือเป็นช่องทางหนึ่งในการแสดงความคิดเห็น ตัวอย่างเช่น ในแวดวงทหารมีวารสารยุทธโศก เสนาศึกษา และแผ้วถวิทยาาสตร์ เป็นสื่อกลางสำคัญ ข้าราชการสายปกครองมีวารสารเทศาภิบาลเป็นที่แสดงความคิดเห็น ส่วนนักกฎหมายมีวารสารดุลพาหะ ธรรมศาสตร์วินิจัย ฯลฯ สำหรับครูมีสโมสรสามัคยาจารย์เป็นพื้นที่แสดงปาฐกถาซึ่งเปิดเป็นสาธารณะแก่บุคคลทั่วไป รวมถึงมีวารสารวิทยากรเป็นช่องทางเผยแพร่ความรู้ด้วย ซึ่งปรากฏว่าวารสารวิทยากรเป็นที่นิยมของคนอ่านมากที่สุดกว่าวารสารอื่น ๆ ของทางราชการ (นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, 2560, น. 111) เพราะขอบเขตเนื้อหาของวารสารนอกจากจะเกี่ยวข้องกับครูโดยเฉพาะแล้ว ยังเปิดกว้างสำหรับการเผยแพร่องค์ความรู้ของศาสตร์หลายแขนงด้วย แตกต่างกับกลุ่มข้าราชการอื่น ๆ ที่ค่อนข้างมีลักษณะเป็นวิชาชีพเฉพาะกลุ่มเป็นส่วนใหญ่ น่าสังเกตด้วยว่า สำหรับช่องทางในการเผยแพร่ความรู้ ความคิดต่าง ๆ นั้นอาชีพครูจะเปิดกว้างมากที่สุด ในบรรดากลุ่มข้าราชการทั้งหมด สาเหตุหนึ่งอาจเป็นเพราะลักษณะวิชาชีพของครูนั้นนอกจากจะเป็นผู้ให้ความรู้ตามหลักวิชาแล้ว อีกบทบาทหนึ่งยังเป็นปัญญาชนผู้ตั้งคำถามและวิพากษ์สังคมด้วย

⁶ พจนานุกรมศัพท์ภูมิศาสตร์ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้คำนิยามของ “เมือง” [town] ว่าหมายถึง พื้นที่ตั้งชุมชนซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าหมู่บ้าน มีสาธารณูปโภคและสาธารณูปการ โดยมีองค์กรปกครองดูแลและจัดการ (สำนักงานราชบัณฑิตยสภา, 2553, สืบค้นจาก <http://www.royin.go.th/?knowledge=เมือง-กับ-มหานคร-๑๖-มีนาคม>) ดังนั้น “เมือง” ในบทความนี้จึงหมายถึง พื้นที่ตั้งชุมชนอันเป็นศูนย์กลางทางการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม รวมถึงเป็นจุดเชื่อมต่อทางคมนาคมระหว่างพื้นที่ ซึ่งขอบข่ายของเมืองในที่นี้ เช่น ตัวจังหวัด เทศบาล หรือตัวอำเภอ เป็นต้น ทั้งนี้ สภาพการณ์ของภาคอีสานก่อนยุคพัฒนา ทศวรรษ 2500 “เมือง” มีสภาพแวดล้อมที่ต่างกันอย่างสิ้นเชิงกับ “ชนบท” โดยเฉพาะความเจริญของระบบสาธารณูปโภคและสาธารณูปการ ความหนาแน่นของจำนวนประชากร และการกระจุกตัวทางเศรษฐกิจ เงื่อนไขเหล่านี้จะส่งผลต่อความคิดและวิถีชีวิตของผู้คนในเมือง [และคนที่มิสัมพันธ์กับเมือง] กับในชนบทที่ต่างกันอย่างสิ้นเชิง

ในหนึ่งเมืองจึงไม่เพียงแต่เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและการเมืองเท่านั้น แต่ยังเป็นพื้นที่ที่ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ มีการเคลื่อนไหวแลกเปลี่ยนอยู่เสมอ แน่นอนว่าการพัฒนาระบบสื่อสารในช่วงที่ผ่านมา โดยเฉพาะการขนส่งทางไปรษณีย์ โทรเลข และโทรศัพท์ก็มีส่วนอย่างยิ่งต่อการสนับสนุนให้การส่งผ่านข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ เป็นไปโดยสะดวกรวดเร็วขึ้น การแลกเปลี่ยนข่าวสารดังกล่าวนี้อาจมีขอบข่ายรวมถึงกลุ่มพ่อค้าแม่ขายและประชาชนในเขตเมืองหรือผู้ที่เข้ามามีปฏิสัมพันธ์กับเมืองด้วย ดังกรณีของครูประชาบาลที่อยู่ในชนบทห่างไกล แม้ภาระหน้าที่ของเขาจะอยู่ในชนบทก็ตาม แต่การติดต่อทางด้านราชการหรือการซื้อขายสินค้าต่าง ๆ ที่ไม่มีในท้องถิ่นนั้นก็คงให้พวกเขาต้องมีปฏิสัมพันธ์กับเมืองอันเป็นแหล่งรวมของข้อมูลข่าวสารไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง

การแสดงออกทางความคิดของ “พลังทางสังคมใหม่”

การปรากฏตัวของกลุ่มพลังทางสังคมใหม่ในช่วงทศวรรษ 2460-2470 น่าสนใจว่าสัมพันธ์กับช่วงเวลาที่ยี่สิบปีมีบทบาทอย่างมากในสังคม หนังสือพิมพ์เป็นตัวอย่างอันดีที่ชี้ให้เห็นว่าในสังคมอีสาน ขณะนั้นมีการตื่นตัวทางความคิดที่เด่นชัดขึ้น เพราะเป็นพื้นที่ซึ่งเปิดโอกาสให้คนรุ่นใหม่ได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็นต่อสภาพเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมที่ปรากฏในช่วงเวลานั้น เป็นต้นว่า ปัญหาความทุกข์ร้อนต่าง ๆ ของชาวบ้าน การตั้งคำถามต่อการทำงานของรัฐบาล การรายงานพฤติกรรมไม่ชอบมาพากลของข้าราชการระดับสูงหรือกระทั่งข้อเสนอแนวทางการพัฒนาท้องถิ่นและประเทศชาติ กลายเป็นองค์ความรู้สาธารณะที่ผู้มีความสามารถจะอ่านออกเขียนได้สามารถเข้าถึงได้ไม่ยากนัก ขณะเดียวกัน การแสดงออกทางความคิดเหล่านี้ก็สามารถเห็นอิทธิพลอันสืบเนื่องมาจากมาตรการบูรณาการเชิงความคิดของรัฐบาลสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้ดี คนหนุ่มซึ่งเป็นพลังทางสังคมใหม่ในช่วงทศวรรษ 2460-2470 ล้วนเติบโตมาในช่วงที่รัฐกำลังปลูกถ่ายอุดมการณ์แห่งรัฐและวัฒนธรรมจากส่วนกลางอย่างเข้มข้น โดยเฉพาะในระบบการศึกษาระดับต่าง ๆ ซึ่งพวกเขาต้องฝ่าฟันมาด้วยความพากเพียรเพื่อ “คุณวุฒิ” ในการประกอบอาชีพ คนเหล่านี้จึงตระหนักและสำนึกในหน้าที่ของ “พลเมือง” ที่พึงปฏิบัติเพื่อความเจริญของประเทศชาติ อันประกอบไปด้วย ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์⁷ สำนึกพลเมืองดังกล่าวส่วนหนึ่งเกิดขึ้นจากการซึมซับว่าอาณาบริเวณที่ราบสูงโคราชซึ่งกลายมาเป็น “ภาคอีสาน” รวมถึง “ชาวอีสาน” ทั้งหลายซึ่งก็คือพวกเขาและพี่น้องร่วมภาคนั้นเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่มีความสำคัญในฐานะสมาชิกพลเมืองของรัฐ ดังนั้น รัฐก็พึงมีหน้าที่ตอบแทนด้วยการบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้พี่น้องชาวอีสานมีสภาพชีวิตความเป็นอยู่ที่ดี รวมถึงการพัฒนาถิ่นฐานบ้านเกิดของพวกเขาให้มีความเจริญทัดเทียมกับประชาชนในภาคอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทัดเทียมกับภาคกลางซึ่งพวกเขาเห็นว่าเป็นศูนย์กลางของความเจริญ อย่างไรก็ตาม การตื่นตัวทางความคิดและการแสดงออกทางการเมืองของชาวอีสานในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองนี้ไม่ได้มีลักษณะก้าวร้าวรุนแรงมากนัก แต่เป็นการคาดหวังการเปลี่ยนแปลงที่มีน้ำเสียงในเชิง

⁷ ระบบการศึกษาโดยรัฐได้อบรมให้นักเรียนมีสำนึกในอุดมการณ์แห่งรัฐบนพื้นฐานค่านิยมที่ให้คุณค่ากับ “ชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์” อันเป็นองค์ประกอบสำคัญที่รัฐอธิษฐานว่าจะขาดเสียมิได้ แนวคิดดังกล่าวมีต้นเค้ามาตั้งแต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 (ครองราชย์ พ.ศ. 2411-2453) และได้วิวัฒน์ไปอย่างเต็มที่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 (ครองราชย์ พ.ศ. 2453-2468) ในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างความชอบธรรมให้กับการสถาปนาอำนาจนำของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ตลอดจนกำหนดความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างระหว่าง “รัฐ” กับ “พลเมือง” ภายใต้การปกครองที่ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจสูงสุด ทั้งนี้พระมหากษัตริย์จะเป็นสิ่งที่รัฐให้การเน้นย้ำความสำคัญมากที่สุด ในฐานะผู้ทำหน้าที่ปกครองและผู้อุปถัมภ์ราษฎรพลเมืองอันเป็นสมาชิกของรัฐ ดังนั้น ราษฎรพึงตอบแทนด้วยความจงรักภักดี อันเป็นการแสดงความกตัญญูทดแทนต่อพระมหากษัตริย์ด้วย เพื่อความสงบสุขและความเจริญของชาติ (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, สบ. 2.28/3)

ยอมรับพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้ทรงอำนาจสูงสุดที่จะพระราชทานความช่วยเหลือหรือยังผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแก่พวกเขาและชาวอีสานได้ ทั้งนี้ หนังสือพิมพ์ก็เป็นช่องทางอันดีที่ทำให้พวกเขาสามารถสื่อสารและแสดงความคิดเห็นได้ ปัญหาหรือข้อเสนอต่าง ๆ เหล่านี้ไม่เพียงจะปรากฏในความรู้แต่เฉพาะคนอีสานเท่านั้น แต่ยังได้รับการเผยแพร่ในทางสาธารณะที่ซึ่ง “พลเมือง” ทุกภาคส่วนของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สามารถรับรู้ได้ด้วยเช่นกัน

ในหน้าหนังสือพิมพ์เริ่มมีการแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับปัญหาของชาวอีสานและการพัฒนาภาคอีสาน เป็นต้นว่า⁸ มีผู้ใช้นามปากกา “ณ โคราช” เขียนลงในหนังสือพิมพ์หลักเมือง ฉบับวันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ. 2471 และฉบับวันที่ 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2472 (ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์, 2546, น. 81) และมีผู้ใช้นามปากกาว่า “ชาวบ้านดง” จังหวัดขอนแก่น ได้ส่งจดหมายเขียนลงในหนังสือพิมพ์ศรีกรุง ฉบับวันที่ 9 มีนาคม พ.ศ. 2471 เรื่องการเกณฑ์แรงงานราษฎรในจังหวัดขอนแก่นมิได้เป็นไปตาม พ.ร.บ. เกณฑ์จ้าง มีเนื้อหากล่าวถึงข้าราชการในท้องถิ่นเกณฑ์ชาวบ้านไปทำงานโยธาโดยไม่ได้อำนาจจ้างแต่อย่างใด รวมถึงต้องเตรียมเสบียงอาหารไปเองด้วย ชาวบ้านบางคนต้องทำงานโยธานี้ 3-4 ครั้งต่อเดือนเป็นเวลาครั้งละ 3-4 วันเป็นอย่างน้อยจนไม่เป็นอันได้ทำมาหากินอย่างอื่น ถ้าหากขัดขึ้นก็จะต้องได้รับโทษถูกปรับคนละ 1 บาทหรือมิฉะนั้นก็ต้องถูกกุมตัวไปคุมขังไว้ ทำให้ชาวบ้านดงมีความเดือดร้อนมาก ผู้ใช้นามแฝงว่า “ชาวบ้านดง” ได้เรียกร้องให้รัฐบาลเข้ามาช่วยแก้ปัญหาด้วยน้ำเสียงอ่อนน้อมและแสดงความน้อยเนื้อต่ำใจว่า

ข้าพเจ้าเป็นพลเมืองของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มาบัดนี้ได้บังเกิดความเดือดร้อนขึ้นกับพวกข้าพเจ้า แต่ความเดือดร้อนของข้าพเจ้านี้ไม่ทราบว่าจะร้องเรียนขึ้นไปสถานใด...ข้าพเจ้าจึงขอพึ่งหน้ากระดานของท่าน [หนังสือพิมพ์ศรีกรุง] เพื่อเป็นทางสื่อสารให้ทรงทราบถึงทุกกระหม่อมฯ เสนาบดีพระองค์นั้น [สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ณ ขณะนั้น] เพื่อพระองค์จักได้บำบัดทุกข์บำรุงสุขของพวกข้าพเจ้าให้บรรเทาลง [เน้นโดยผู้เขียน] (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.7 ม. 26. 5ก/30)

มีผู้ใช้นามแฝงว่า “เสื่อตะวันออก” ได้เสนอบทความเรื่อง มหาสารคามงานของเจ้าเมือง ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์หลักเมือง ฉบับวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2471 มีเนื้อหากล่าวถึงพฤติกรรมและตั้งข้อสังเกตต่อการทำงานของพระสำเร็จคุณูปการ ผู้ว่าราชการจังหวัดมหาสารคามและพวกพ้อง เนื้อความส่วนหนึ่ง

⁸ เป็นไปได้ยากที่ชาวบ้านโดยทั่วไปในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์จะสามารถอ่านออกเขียนได้หรือเข้าใจช่องทางการร้องเรียนต่าง ๆ ผ่านหน้าหนังสือพิมพ์หรือการถวายฎีกาต่อพระมหากษัตริย์ การนำเสนอความทุกข์ยากและปัญหาของท้องถิ่นตามที่ปรากฏนั้น เมื่อสังเกตจากสำนวนภาษา การพรรณนา การตั้งคำถาม ตลอดจนจนจบการเขียนที่บ่งบอกถึงสำนึกพลเมืองของผู้เขียน ทำให้เข้าใจได้ว่าจะต้องมีตัวกลางรับสารจากชาวบ้านแล้วนำผ่านพื้นที่สาธารณะเหล่านี้อีกต่อหนึ่ง อย่างไรก็ตาม ไม่มีหลักฐานชี้ชัดว่าเขาเหล่านั้นเป็นใครบ้าง แต่คาดว่าจะเป็นผู้มีการศึกษาดีและอยู่ในแวดวงที่เข้าใจการทำงานของระบบราชการจึงสามารถนำเสนอปัญหาหรือเรียกร้องให้ผู้มีอำนาจแก้ไขในลักษณะที่เป็นหลักการได้ ที่สำคัญคือ จะต้องมีความใกล้ชิดกับชาวบ้านด้วย จึงเป็นไปได้ว่าคนหนุ่มซึ่งเป็นพลังทางสังคมใหม่ น่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องในเรื่องนี้ไม่มากนัก โดยเฉพาะพวกข้าราชการระดับล่าง ครูประชาบาล ทนาย หรือนักหนังสือพิมพ์ การนำเสนอข่าวคราวและการวิพากษ์สังคมตามหน้าหนังสือพิมพ์แม้ไม่อาจสะท้อนความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้านได้ทั้งหมด แต่ทั้งนี้ก็ไม่อาจปฏิเสธว่าสารที่สื่อมานั้นไม่มีคุณค่าเสียทีเดียว เพราะเป็นเหตุการณ์ ปัญหาและสถานการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจริงในสังคม นครินทร์ เมฆไตรรัตน์มองในเรื่องนี้ว่า ปากเสียงชาวบ้านเหล่านี้ นำเสนอความคิดเห็นแทนชาวบ้านในพื้นที่ฐานประสบการณ์ร่วมของสังคม ซึ่งแม้ว่าคนพูดนั้นจะคิดด้วยตัวของเขาเอง แต่ความคิดของเขาจะแอบอิงกับประสบการณ์และความเชื่อมั่นของกลุ่มสังคมที่เขาใกล้ชิดอยู่ด้วย (นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, 2560, น. 133)

ระบุว่า “[ขุนประดิษฐ์โอสถการ] สาธารณสุขจังหวัดมหาสารคามนำเงินของโอสถสภาจังหวัดไปใช้ส่วนตัว แล้วออกอุบายเรียรายเอาเงินจากราษฎรมาชดเชยเงินส่วนนี้...ต่อไปคุณพระ [พระสำเร็จคุณูปการ] ควรจะทำสาธิตาให้ยาวสักหน่อย เรื่องเงิน ๆ ทอง ๆ ของราษฎรนี้ คุณพระต้องหมั่นดูแลบ้าง”

“เสื่อตะวันออก” ยังได้ตั้งคำถามต่อไปถึงการใช้อิทธิพลของพระสำเร็จคุณูปการเข้าไปจับจองที่ดินเพื่อประโยชน์ส่วนตัว “ที่ดินคุณพระที่ไปจองป่าไว้...ได้ลงมือถากถางเตียนหรือยัง หรือคุณพระจองป่าไว้เพื่อกันราษฎร...” จากนั้นได้ทั้งท้ายเชิงแนะนำแกมเสียตสีว่า “เมื่อคุณพระจะสมัครทำสวนนุ่นจริง ๆ แล้วก็ลาออกไปทำเสียจริง ๆ จัง ๆ ให้มันรู้แล้วไปจะมีดีหรือ จะได้ไม่มีห้วงหน้าห้วงหลังอีก...” (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.7 ม. 26. 5ก/19) ในลักษณะเดียวกัน หนังสือพิมพ์ศรีกรุง ฉบับวันที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2471 มีบทความเรื่องพฤติกรรมของอำเภอบนไพร เนื้อหากล่าวถึงการปล่อยปละละเลยให้ชาวบ้านในพื้นที่ถูกพ่อค้าเอาไรต์เอาเปรียบด้วยการแลกเปลี่ยนสินค้าที่ไม่มีราคาหรือไม่สมเหตุสมผลกับปริมาณข้าวเปลือกของชาวบ้าน บทความนี้ได้แสดงความเห็นอกเห็นใจชาวบ้านและเรียกร้องให้ทางราชการเข้าไปแก้ปัญหาโดยเร็ว “...เพราะเกี่ยวกับการประกอบอาชีพของชาวชนบท ไหนจะต้องเสียค่าภาษีอากรให้แก่รัฐบาล...” โดยได้ระบุทั้งท้ายด้วยการเปรียบเปรยตนเองว่า “เราผู้เป็นปากเสียงของชาติ” (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.7 ม. 26ก/ 28)

มีผู้ใช้นามปากกาว่า “ผู้เสียศึกษาพลี” เขียนจดหมายไปลงในหนังสือพิมพ์ไทยหนุ่ม ฉบับวันที่ 13 พฤษภาคม พ.ศ. 2471 เรื่องเงินศึกษาพลี จังหวัดร้อยเอ็ด มีเนื้อหาตั้งคำถามต่อการใช้จ่ายเงินศึกษาพลีของจังหวัดที่ไม่เป็นไปตามวัตถุประสงค์ เพราะได้นำไปให้พ่อค้าในตลาดกู่เพื่อกินดอกเบี้ย นอกจากนี้การใช้จ่ายเงินศึกษาพลีก็ดูไม่โปร่งใสสัก เพราะทางจังหวัดไม่ยอมเปิดเผยรายละเอียดให้สาธารณชนได้ทราบ “ผู้เสียศึกษาพลี” ได้แสดงความคิดเห็นวิจารณ์พฤติกรรมเช่นนี้ว่า “...นี่เงินศึกษาพลีมิใช่เงินของเอกชน เป็นเงินรวมกันพลีมาบำรุงการศึกษาเป็นกุศล เอาไปให้เขากู้ตั้งเงินของตน เป็นการควรหรือ **ข้าพเจ้าราษฎรผู้เสียสละศึกษาพลีเห็นพ้องด้วย...**[เน้นโดยผู้เขียน]” (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.7 ม. 26 ก/ 28) สำหรับประเด็นด้านการศึกษา มีผู้ใช้นามปากกาว่า “ชาวอุบล” เขียนจดหมายลงในหนังสือพิมพ์บางกอกการเมือง ฉบับวันที่ 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2471 เรื่องการศึกษาในจังหวัดอุบล มีเนื้อหาอธิบายการขาดโอกาสทางการศึกษาของลูกหลานชาวบ้านในชนบท รวมถึงคุณภาพทางการศึกษาที่ไม่มีประสิทธิภาพ ซึ่ง “ชาวอุบล” ได้แสดงความเห็นอกเห็นใจในเรื่องนี้และวิเคราะห์ว่าส่วนหนึ่งเป็นเพราะปัญหาสภาพเศรษฐกิจ ทำให้ชาวบ้านไม่สามารถสนับสนุนบุตรหลานของตนให้ได้รับการศึกษาที่ดีมีคุณภาพ ดังนั้น จึงได้เรียกร้องให้รัฐบาลให้การศึกษากับประชาชนทุกคนโดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายและให้ความสำคัญกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตของครูให้ดีขึ้น “ชาวอุบล” ได้ทั้งท้ายในจดหมายฉบับนี้ว่า “**ข้าพเจ้าเห็นว่า ถึงเวลาแล้วที่เจ้าหน้าที่แผนกศึกษาจงจัดการศึกษาและสถานที่ให้ดีขึ้น พลเมืองจะได้รับความรู้ให้เป็นกำลังของชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์สืบไป** [เน้นโดยผู้เขียน]” (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.7 ม.26 5ก /38)

อ่ำ บุญไทยเป็นอีกผู้หนึ่งที่มีผลงานเผยแพร่สม่ำเสมอในช่วงก่อนเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ทั้งบทความเชิงวิชาการและบทความเชิงวิพากษ์สังคม สำหรับผลงานเชิงวิชาการของอ่ำได้รับการตีพิมพ์อย่างต่อเนื่องตั้งแต่ พ.ศ. 2468 เป็นต้นมาในวารสารวิทยาสาร ส่วนงานเขียนเชิงวิพากษ์สังคมอ่ำมักจะใช้นามแฝงแทนตนเอง เช่น ใช้นามปากกาว่า “แม่น้ำโขง” เขียนงานลงในหนังสือพิมพ์ประชาชาติ และนามปากกา “ศักดิ์ราม” ในโอกาสอื่น ๆ เพราะเกรงว่า การแสดงความเห็นของตนเองจะส่งผลกระทบต่อหน้าที่การงาน (อ่ำ บุญไทย, 2543, น. 12-13)

ภายใต้นามแฝง “แม่น้ำโขง” อาจได้สร้างสรรค์ผลงานวิพากษ์สังคมชิ้นสำคัญเรื่อง “สภาพการณ์แห่งภาคอีสาน” ซึ่งตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ประชาชาติระหว่างวันที่ 2-3 เมษายน พ.ศ. 2472 งานชิ้นนี้โดดเด่นมากในแง่กระบวนการนำเสนอทั้งการให้ข้อมูล การตั้งข้อสังเกต ตลอดจนการวิเคราะห์วิจารณ์ และแนวทางแก้ไขปัญหา ใน “สภาพการณ์แห่งภาคอีสาน” สามารถจับใจความแนวคิดที่ “แม่น้ำโขง” นำเสนอไว้ใน 3 ประเด็นสำคัญ ได้แก่ (หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.7 ม. 26. 4/78)

แนวคิดด้านกิจกรรม (เกษตรกรรม) “แม่น้ำโขง” เห็นว่า ภาคอีสานเป็นภูมิภาคที่มีความเหมาะสมต่อการทำเกษตรกรรมทั้งการเลี้ยงสัตว์และการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ยาสูบ ปอ ป่าน ฝ้าย ฯลฯ พืชเหล่านี้ล้วนเป็นวัตถุดิบหลักที่สามารถต่อยอดไปสู่การพัฒนาภาคอีสานให้มีความเจริญด้านอุตสาหกรรม โดยเฉพาะการผลิตสินค้าประเภทอุปโภคบริโภค ถ้าหากรัฐบาลสามารถพัฒนาให้แนวทางดังกล่าวบรรลุวัตถุประสงค์แล้ว “ภาคอีสานต่อไปจะเป่นบ่อเกิดแห่งโภคทรัพย์” ซึ่งจะส่งผลดีกับเศรษฐกิจของประเทศ รวมถึงชาวอีสานซึ่งเป็นผู้ผลิตก็จะสามารถเลี้ยงตนเองได้ การพัฒนาดังกล่าวต้องกระทำในลักษณะองค์รวม โดยเฉพาะกระทรวงธรรมการ กระทรวงเกษตรกับกระทรวงพาณิชย์และคมนาคมต้องทำงานร่วมกัน เช่น กระทรวงธรรมการควรจะต้องวางหลักสูตรให้นักเรียนได้มีโอกาสเรียนรู้การทำเกษตรกรรมอย่างถูกหลักวิชา ด้านกระทรวงเกษตรควรมีหน้าที่ประชาสัมพันธ์ให้ความรู้กับเกษตรกร ส่วนกระทรวงพาณิชย์และคมนาคมนั้นมีหน้าที่จะต้อง “เปิดตลาดให้แก่ภาคอีสาน...จัดการก่อสร้างทางรถไฟเดิรติดต่อถึงพระนครหลวง”

สำหรับภาคอีสาน “แม่น้ำโขง” มีความเห็นว่า “กิจกรรมผสม” มีความเหมาะสมมากที่สุด เพราะทำให้ชาวบ้านสามารถเลี้ยงตนเองได้ มีกิน มีรายได้และมีงานทำตลอดทั้งปี อีกทั้งยังช่วยแก้ปัญหาการว่างงานอันเป็นสาเหตุหนึ่งของปัญหาอาชญากรรม “แม่น้ำโขง” ตั้งข้อสังเกตต่อไปว่า “แม้ที่ดินนาตกถึงฤดูแล้วเรากียังมีบึง มีหนองน้ำอยู่เป็นระยะไป หากส่งเสริมให้เกิดความนิยม เช่น ชาวจังหวัดอุบลราชธานีปลูกหอมที่ดินนาในฤดูแล้ง ก็ได้รับผลประโยชน์มาก ฯลฯ เหล่านี้ราชการจะต้องนำ พลเมืองจึงจะดำเนินตาม”

แนวคิดด้านการศึกษา “แม่น้ำโขง” ตั้งข้อสังเกตว่าการจัดการศึกษาในภาคอีสาน “เป็นไปอย่างช้าจนน่าสงสาร” อันเนื่องมาจากการจัดการที่ไม่เหมาะสมทำให้เกิดปัญหาหลายอย่างขึ้น เช่น ปัญหาเด็กนักเรียนและชาวบ้านไม่ให้ความสำคัญกับการศึกษา ปัญหาหลักสูตรการศึกษาไม่ก้าวหน้า และปัญหานักเรียนที่เรียนจบการศึกษาจนถึงขั้นสามารถนำความรู้จากโรงเรียนไปประกอบอาชีพได้มีน้อย “แม่น้ำโขง” ได้เสนอแนวทางการแก้ปัญหาโดยสรุปได้ดังนี้

1. **รัฐต้องมีมาตรการบังคับที่เข้มข้นกว่าเดิม** เช่น ควรเปลี่ยนเกณฑ์ให้เด็กเข้าเรียนตั้งแต่อายุต่ำกว่าที่กำหนด ควรเก็บเงินศึกษาฟรีในอัตราที่สูงขึ้น นอกจากจะทำให้รัฐมีรายได้เพิ่มขึ้นเพื่อที่จะใช้สร้างโรงเรียนและพัฒนาคุณภาพของครูแล้ว ผลทางอ้อมนั้นจะช่วยบีบบังคับให้ชาวบ้านเห็นความสำคัญของการศึกษาและการทำงานมากขึ้นด้วย เพราะจะต้อง “ชวนขายหางานทำ ไม่นอนกลางวัน ไม่เตรนิบๆ”

2. **รัฐจะต้องปรับหลักสูตรการศึกษาให้มีความเหมาะสม** เช่น ต้องสร้างแรงจูงใจให้กับนักเรียนพัฒนาหลักสูตรครูให้มีความรู้ด้านวิชาชีพเกษตรกรรม ต้องปรับหลักสูตรให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวบ้าน โดยเฉพาะการให้ความรู้ด้านวิชาชีพ การเพาะปลูกพืชต่าง ๆ การแปรรูปผลผลิตเป็นสินค้าอุปโภคบริโภคและการทำเครื่องมือเครื่องใช้ ซึ่งจะทำให้นักเรียนได้เรียนรู้และฝึกหัดวิชาชีพอย่างถูกต้องสามารถนำความรู้ที่เรียนไปช่วยงานในครอบครัวและสามารถเลี้ยงตนเองได้จริง แนวทางเหล่านี้จะทำให้ชาวบ้านเห็นความสำคัญของการศึกษามากขึ้น

สมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่พึงได้รับการบำบัดทุกข์บำรุงสุขที่ดีจากรัฐบาล นอกจากนั้น ประสพการณ์ที่กว้างขวางอันเกิดจากการศึกษาเรียนรู้และปฏิสัมพันธ์กับสังคมภายนอก [เมืองในภาคอีสานและกรุงเทพฯ] ยิ่งเน้นย้ำให้พวกเขาตระหนักว่า “อีสาน” ยังขาดโอกาสและศักยภาพที่จะตั้งรับกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้อย่างทันท่วงที ดังที่อ่ำ บุญไทยได้สะท้อนความรู้สึกและเน้นย้ำในผลงานของเขาว่า “ภาคอีสานเป็นยุคหัวต่อเก่ากับใหม่ ถ้าพลเมืองกลับตัวทัน ผลแห่งความเจริญก็จะตกได้แก่พลเมือง ถ้าไม่ทันนำเกรงจะถึงหายนะ [เน้นโดยผู้เขียน]” (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.7 ม. 26. 4/78) เช่นเดียวกับเสียง ไซกาล ครูหนุ่มจากจังหวัดอุบลราชธานีซึ่งภายหลังได้ผันตัวสู่อาชีพทนายความและงานด้านการเมือง ได้วิเคราะห์การก่อตัวทางความคิดของพลังสังคมใหม่ไว้ว่า

ชาวอีสาน...มีประวัติแห่งความแร้นแค้นได้รับการพัฒนาไม่เท่ากับภาคกลาง...เลยผสมกับจากความรู้สึกน้อยเนื้อต่ำใจเป็นเดิมพันอยู่แล้วนั้นให้น้อยเนื้อต่ำใจยิ่งขึ้น ทั้งอีกอย่างหนึ่งชาวอีสานได้รับการเคียดแค้นกว่าชาวภาคกลาง นัยหนึ่งชาวภาคกลางสบายกว่า จึงเป็นภาวะที่ถูกกดดันทางจิตใจ ทำให้เกิดปฏิกิริยาขึ้นในยอดปรารถนาให้มีสิทธิ ฐานะและความสุขความเจริญให้เสมอภาค...ชาวอีสานสนใจการเมืองมากเพราะเมื่อมีภาวะทางจิตไร้สำนึกมานาน พอมีโอกาสพุ่งใหญ่ [เน้นโดยผู้เขียน] (เสียง ไซกาล, 2510, น. 26-27)

สิ่งเหล่านี้ผลักดันให้กลุ่มพลังทางสังคมใหม่ผู้ซึ่งเชื่อมั่นในศักยภาพและความสามารถของตนเองพยายามที่จะเน้นย้ำให้สังคมเห็นว่าภาคอีสานเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่มีความสำคัญเช่นเดียวกัน รวมถึงการนำเสนอเรื่องราว ปัญหาและแนวทางการพัฒนาภาคอีสานให้เป็นที่รับรู้ในวงกว้าง แม้บรรยากาศทางการเมือง ณ ขณะนั้นอาจยังไม่อำนวยให้เป็นไปโดยอิสระมากนัก อย่างไรก็ตาม กระแสการตื่นตัวทางความคิดที่เกิดขึ้นกับคนกลุ่มนี้กำลังบ่มเพาะเติบโตขึ้นและจะสำแดงให้เห็นอย่างเด่นชัดเมื่อสังคมกำลังวิวัฒน์ไปสู่การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่อีกครั้งเมื่อรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สิ้นสุดลงพร้อมกับการเกิดขึ้นของรัฐประชาธิปไตยเมื่อ พ.ศ. 2475

เอกสารอ้างอิง

เอกสารชั้นต้น

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

- ร. 5 ม. 2.3/19 เรื่องตั้งและย้ายตำแหน่งข้าราชการหัวเมืองมณฑลอุบลราชธานี (14 กรกฎาคม ร.ศ. 113-26 มกราคม ร.ศ. 115). เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย.
- ร. 5 ม. 1/17 เรื่องราชวงศ์เหล็กเข้าทำการในกองอำเภอบัว (13-15 มกราคม ร.ศ. 118). เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย.
- ร. 5 ม. 2.3/30 เรื่องตั้งและย้ายตำแหน่งข้าราชการหัวเมืองมณฑลอุดร (12 กรกฎาคม ร.ศ. 114-14 พฤษภาคม ร.ศ. 119). เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย.
- ร. 5 ม. 59/41 เรื่อง รายงานมณฑลอุดร (7 สิงหาคม ร.ศ. 120-7 กรกฎาคม ร.ศ. 129). เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย.
- ร. 6 ศ. 4/22 เรื่องโรงเรียนและการเล่าเรียนมณฑลอิสาน (23 ตุลาคม 2453-3 ตุลาคม 2456). เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงศึกษาธิการ.
- ร. 6 ม. 28/1 เรื่องรายงานราชการมณฑลอุดร (ลาวพวน) (5 พฤศจิกายน 2453- 31 ตุลาคม 2461). เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย.

- ร. 7 ม. 26.5ก/19 เรื่องจังหวัดมหาสารคาม (19 พฤษภาคม-27 ตุลาคม 2471). เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ข่าวนหนังสือพิมพ์.
- ร. 7 ม. 26.4/78 เรื่องสภาพการณ์แห่งภาคอีสาน (2-13 เมษายน 2472). เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ข่าวนหนังสือพิมพ์.
- ร. 7 ม. 26ก/28 เรื่องจังหวัดร้อยเอ็ด (5 มิถุนายน 2471-30 กันยายน 2472). เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ข่าวนหนังสือพิมพ์.
- ร. 7 ม. 26.5ก/30 เรื่องจังหวัดขอนแก่น (9 มิถุนายน 2471-15 กันยายน 2472). เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ข่าวนหนังสือพิมพ์.
- ร. 7 ม. 26.5ก/38. เรื่องจังหวัดอุบลราชธานี (21 มิถุนายน 2471-8 กรกฎาคม 2472). เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ข่าวนหนังสือพิมพ์.
- สบ. 2.28/3 เรื่องโรงงานชุชาติ มณฑลอุบลราชธานี (18 เมษายน 2466-เมษายน 2469). เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ.

เอกสารชั้นรอง

- จักรกฤษณ์ นรินดิษการ. (2545). สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: มติชน.
- ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช. (2558). ความเป็นสมัยใหม่ในวรรณกรรมของคณะสุภาพบุรุษ. สืบค้นจาก <https://prachatai.com/journal/2015/01/57469>
- ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์. (2546). การเมืองสองฝั่งโขง. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2545). เทศาภิบาล. กรุงเทพฯ: มติชน.
- นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. (2560). การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: ฟาเดียวัน.
- ประนุช ทรัพย์สาร. (2550). พัฒนาการของสังคมอีสานในพุทธศตวรรษที่ 24-25. มหาสารคาม: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม.
- พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์. (2530). การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน พ.ศ. 2442-2475. (วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญา การศึกษามหาบัณฑิต ไม่ได้ตีพิมพ์). สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, กรุงเทพฯ.
- พิริยา คุ้มณะสิริ. (2533). แนวคิดและบทบาททางการเมืองของทองอินทร์ ภูริพัฒน์. (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร มหาบัณฑิต ไม่ได้ตีพิมพ์). สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.
- มาลี บุญศิริพันธ์. (2548). เสรีภาพหนังสือพิมพ์ไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เสียง ไชยกาล. (2510). ความรู้เรื่องเมืองไทย (ภาคอีสาน). ใน ประวัติศาสตร์ไทยของหลวงวิจิตรวาทการ (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงวิจิตรวาทการ 21 ตุลาคม 2510). พระนคร: มิตโรไทย.
- วิลาศ โภธิสาร. (2536). รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484. (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต ไม่ได้ตีพิมพ์). สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, กรุงเทพฯ.
- วิสุทธ์ บุญกุล. (2553). เตียง คิริขันธ: วีรชนประชาธิปไตย ขุนพลภูพาน (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: แม่คำผาง.
- สายชล สัตยานุรักษ์. (2558). โครงการวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่: ประวัติศาสตร์สังคมไทย. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- สำนักงานราชบัณฑิตยสภา. (2553). เมืองกับมหานคร. สืบค้นจาก <http://www.royin.go.th/?knowledges=เมือง-กับ-มหานคร-๑๖-มีนาคม>
- สุเขาวรรณ มีหนองหัวและกิตติรัตน์ สิบบัณฑิต. (2549). นักการเมืองท้องถิ่นจังหวัดอุบลราชธานี. กรุงเทพฯ: สถาบันพระปกเกล้า.
- อรรถ นันทจักร. (บ.ก.). (2533). “ลุ่มวัฒนธรรม” บันทึกประวัติศาสตร์ประชาชน: จากเสรีไทยถึงพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย. มหาสารคาม: ม.ป.ท.
- อ่ำ บุญไทย. (2543). ฤดูกาลบนที่ราบสูง. กรุงเทพฯ: สมาคมมิตรภาพไทย-ญี่ปุ่น.